KOLIKOSTNE PREMENE V BESEDOTVORJU

Kolikostne premene imajo pri tvorbi besed v srbskem in hrvaškem jeziku pomembno vlogo, vendar v obstoječih slovnicah niso zadostno obravnavane ali celo sploh niso omenjene – kot na primer v hrvaških slovnicah Brabec, Hraste, Živković (1954), Barić et al (1979), Barić et al (1997) ter srbskih Stevanović (1981) in Stanojčić, Popović (2000). Niti monografija Nikolića (1970) jih ne omenja posebej, Peco (1991) pa samo našteva pripone, ki vsebujejo dolgi samoglasnik. Nekaj koristnih ugotovitev o kolikostnih premenah pri tvorbi besed najdemo pri Beliću (1950) in Maretiću (1963), vendar gre predvsem za obrobne opombe. Pomembnejši prispevek k temu vprašanju pa prinaša Babićeva monografija (1986), v kateri najdemo precej koristnih ugotovitev o posameznih priponah. Te ugotovitve sem uporabil za mogoče posplošitve (prim. Rakić 1991, 1999). V tem prispevku bi rad opozoril na kolikostne premene v sodobnem jeziku, do katerih prihaja pri tvorbi besed in so značilen razločujoči element določene vrste tvorjenk. Primere navajam po slovarju Deanović in Jernej (1982).

1. V srbščini prihaja pri nekaterih priponah redno do rastočega naglasa na zlogu pred pripono. Take so na primer samostalniške pripone *-āč (glàsāč), -ara (crèpara), -ant (kapitùlant), -āš (gubìtāš), -at (doktòrat), -ika (metòdika), -ulja (vlàsulja), -uša (divljàkuša), -an (glùpan), -āć (gòlāć), -čina (sòmčina), -īr (komàndīr), -it (kàlcit), -īš (gùstīš), -iša (màliša), -lija (varòšlija), -ōv (làžōv), -otina (brȉljotina)*. Take pripone lahko imenujemo pripone prve stopnje, ker se praviloma dodajajo neposredno na osnovo. Velja naslednje pravilo krajšanja: (1) Prvostopenjske pripone krajšajo dolžino prejšnjega zloga, če vsebujejo zaprti zlog ali če so večzložne.

Edini izjemi sta priponi *-ona (gŕbonja)* in *-ež (grábež)*, vendar imata izrazito slabšalen pomen. Pravilo krajšanja (1) velja tudi za pridevniške pripone *-an (žìčan)*,[1] *-at (pȓsat), -ašnjī (dàvnašnjī), -aći (spàvaćī), -eći (sȓnećī), -ički (kalòričkī), -(lj)iv (dèljiv), -òk (dùbok)*. Pravilo krajšanja (1) velja kot splošna tendenca tudi za najproduktivnejše glagolske pripone, vendar so tu razmerja precej bolj zapletena (prim. Rakić 1996).

2. Druge sestavine pridevniških zloženk tipa pridevnik + samostalnik, ki so v novejših slovnicah klasificirane kot medponsko-priponske zloženke, se krajšajo skoraj brez izjem.

(2) golòbrad – bráda, crnòglav – gláva, žutòkljun – kljûn, golòruk – rúka, kratkòrep – rêp, krivòust – ústa, istòkrak – krâk, kratkòvjek – vȉjek itn.

Zvezo med rastočim naglasom in krajšanjem druge sestavine je opazil že Maretić (1963: 396), vendar ugotovitve ni najbolj jasno formuliral, saj tvorjene pridevnike analizira skupaj s tvorjenimi samostalniki tipa *cȓnokrūg, kȍlomāz, rȕkopīs*. Krajšanje druge sestavine je značilnost pridevnikov omenjene strukture, izvaja pa se tudi pri pridevnikih *kȓnjorog* in *kȓnjonos*, ki imata izjemoma padajoči naglas na prvem zlogu.

3. Babić (1986: 55) je opazil, da imajo tri- in večzložne izpeljanke na *-a* predponskih glagolov naglas na prvem zlogu, drugi zlogi pa so kratki (npr. *nàbava, rȁspodjela, zábava, dȍplata, ȓshrana, ȍgrada, pȍbuna, prȅgrada* itn.). Pravilo krajšnja sicer velja tudi za izglagolske samostalnike moškega spola z rastočim naglasom. Navajam primere z različnimi predponami:

(2) dòkaz – dokázati, ìstup – istúpiti, názeb – nazépsti, òtkup – otkúpiti, pòpis – popísati, préstup – prestúpiti, príkaz – prikázati, pròpuh – propúhati, ráskid – raskídati, rázred – razréditi, sáziv – sazívati, ùpit – upítati, nágib – nagíbati, zábran – zabrániti, zásad – zasáditi.

[1] Če je *a* neobstojen, do krajšanja lahko pride (npr. *pȁmēt – pȁmetan*), ni pa nujno (npr. *blûdan, mlȉječan*), ker je v neimenovalniških sklonih zlog odprt (*blûdna, mlȉječna*).

Tako krajšanje omogoča razlikovanje med samostalniškimi in glagolskimi oblikami (npr. imenovalnik množine *zásadi* – 2. oseba velelnika *zasádi*). Krajšanje samoglasnika pri samostalnikih ženskega spola na *-a* in moškega na *-ø* je v slovarju Deanović in Jernej (1982) uresničeno pri 83 odstotkih glagolskih osnov, iz katerih se tvorijo izglagolski samostalniki na *-a* in *-ø*. Preostali izglagolski samostalniki ohranjajo dolžino samoglasnika glagolske osnove, ker spadajo k samostalnikom moškega spola s kratkim padajočim naglasom (tip *ùkrās*), pri katerih se lahko ohrani dolžina samoglasnika glagolske osnove ali se podaljša, če je kratek v glagolu (prim. Rakić 1999).

4. Izglagolski samostalniki moškega spola s padajočim naglasom na prvem zlogu, izpeljani z ničtim priponskim obrazilom[2], po večini daljšajo samoglasnik osnove. Daljšanje samoglasnika osnove lahko razlagamo s težnjo, da se protistava kratki padajoči naglas : kratki rastoči v mnogih oblikah okrepi z razliko v kolikosti (npr. imenovalnik množine *pȍmisli* – velelnik *pòmisli*).[3] To premeno ilustriram z naslednjimi primeri:

(3) zȃhvāt – zàhvatiti, dȏmīsao – dòmisliti, ȉzlēt – izlètjeti, ȏpāz – òpaziti, pȏdstrēk – pòdstreknuti, prìgovor – prigovòriti, rȃsvit – ràsvitati, ȕsklīk – ùskliknuti.

Samostalniki tega tipa lahko tudi ohranjajo dolžino samoglasnika osnove (tip *ȉzrāz – izráziti, pȍmēn – poménuti*), vendar prevladuje daljšanje v približnem razmerju 6 : 5. Samostalniki, ki ohranjajo dolžino osnove, se pogosto tudi segmentno razlikujejo od glagolskih oblik (npr. imenovalnik množine *prȅokrēti* – velelnik *preokréni*).[4]

5. Znano je pravilo, da dolgi zlogi v novoštokavskih govorih ne morejo stati pred naglašenim zlogom (Maretić 1963: 124, Belić 1951: 118). Pregledovanje slovarjev pokaže, da se dolgi zlogi prvih sestavin samostalniških zloženk krajšajo tudi, kadar so naglašeni. Tako v korpusu Dušanke Vukičević (1995) najdemo le nekaj primerov samostalniških zloženk, ki nimajo skrajšane dolžine prvih sestavin, pa še ti niso ravno prepričljivi. To so primeri *fédermàdrac, lòkālpatrìota, nacìonālsocijalìzam* in *kljujdrvo*. Prvi trije primeri so pravzaprav zloženke z medponskim obrazilom; tako se le v primeru *kljûjdrvo* dolžina pojavlja pred skupino zvočnik + soglasnik.[5]

Omenjene kolikostne premene so tako splošne, da bi vsekakor morale biti predstavljene v slovnicah srbskega in hrvaškega jezika ter tudi v monografijah, ki se posebej ukvarjajo z besedotvorjem.

---

[2] Prim. Babić 1986: 289. Novejše slovnice raje govorijo o konverziji kot o izpeljevanju z ničtim priponskim obrazilom (prim. Katamba 1993).

[3] Znano je, da je percepcija razlike med kratkim padajočim in kratkim rastočim naglasom težja (Magner, Matejka 1971). Izjemoma pri samostalniku *pȍrez (< pòrezati)* ni daljšanja osnove, vendar je velelnik *poreži* (premena *z – ž*).

[4] Izglagolski samostalniki moškega spola z rastočim naglasom lahko ohranijo tudi kratki zlog osnove. V tem primeru se razlika z glagolsko obliko uresniči z mestom naglasa (npr. *pògon – pogòniti, ìznos – iznòsiti, ùmor – umòriti*), vendar je ta razlika pogosto povečana z daljšanjem predpone (*dólet – dolèteti, náslov – naslòviti, záplet – zàplesti*, velelnik *zàpletati*).

[5] Prave izjeme bi lahko bile besede *Zágrebtrans, Drávatrans* in *Líkatrans*, ki jih navaja nova hrvaška slovnica, vendar imajo te besede kot samostalniki poseben status. Poleg tega status tako imenovanih neoklasičnih zloženk v teoriji ni povsem jasen (prim. Bauer 1983, Katamba 1993).

Literatura

S. Babić, 1986: *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku (nacrt za gramatiku)*. Zagreb: Globus, JAZU.
E. Barić et al, 1979: *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
– – 1997: *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
L. Bauer, 1983: *English Word-Formation*. Cambridge: CUP.
A. Belić, 1950: O složenicama. *Naš jezik*, knjiga 1, nova serija, zv. 5–6.
I. Brabec, M. Hraste, S. Živković, 1954: *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
F. Katamba, 1993: *Morphology*. London: Macmillan.
T. Maretić, [3]1963: *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
B. Nikolića, 1970: *Osnovi mlađe novoštokavske akcentuacije*. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik.
A. Peco, 1991: *Akcenti i dužine u srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Naučna knjiga.
S. Rakić, 1991: O receptivnim sufiksima i pravilu akcenta srpskohrvatskog jezika. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* 24.
– – 1996: Pravilo kraćenja u srpskohrvatskom jeziku. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* 39/1.
– – 1999: Nulti sufiksi i izvođenje nastavcima -ø, -a, -o/e. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* 42 (v tisku).
Ž. Stanojčić, Lj. Popović, 2000: *Gramatika srpskoga jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
M. Stevanović, 1981: *Savremeni srpskohrvatski jezik*. Beograd: Naučna knjiga.

Stanimir Rakić
Beograd

Iz srbščine prevedla
Đurđa Strsoglavec.